

- (по сообщениям корреспондентов) за 1887 год. – Полтава, 1887.
11. *Сельскохозяйственное скотоводство в Полтавской губернии по данным подворной переписи 1900 г.* – Полтава, 1906.
 12. *Третья подворно-хозяйственная земская перепись в Полтавской губернии 1910 года: Характеристика мелких хозяйств в средних и относительных величинах по уездах.* – Полтава, 1913.
 13. *Третья подворно-хозяйственная земская перепись в Полтавской губернии 1910 года: Характеристика мелких хозяйств в средних и относительных величинах. Свод по губернии.* – Полтава, 1914.
 14. *Свод данных о состоянии сельского хозяйства по Полтавской губернии за 15 лет (1886 – 1900 гг.): По сообщениям кор.* – Полтава, 1904.
 15. *Статистический ежегодник Полтавского губернского земства за 1895 год.* – Полтава, 1895.
 16. *Статистический ежегодник Полтавского губернского земства. Год пятый.* – Полтава: Типо-литография И.А.Дохмана, 1901.
 17. *Сводный сборник по статистическому описанию Полтавской губернии в 1882 – 1889 годах.* – Вып. 1. – Полтава: Типо-литогр. И.А.Дохмана, 1900.
 18. *Малорайонные сельскохозяйственные общества Полтавской губернии / Под ред. Ю.Ю.Соколовского.* – Полтава: Изд. журн. «Хуторянин», 1914.
 19. *Календарь «Хуторянин» 1912 г.* – Полтава, 1911.
 20. *Экономическая и сельскохозяйственная деятельность Полтавского земства.* – Полтава: Типо-литография Полтавского правления, 1903.
 21. *Маловідомі сторінки історії Полтавщини: 36. наук. праць.* – Полтава, 1993.

О. О. Драч

ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ОПЛАТИ ПРАЦІ СІЛЬСЬКОГО ВЧИТЕЛЯ В УКРАЇНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)

Створення нової системи освіти в незалежній демократичній Україні, без сумніву, потребує підвищення соціального статусу вчителя, визначення його особливого місця в суспільстві, виокремлення нової ролі в навчально-виховному процесі. Комплексному вирішенню цих завдань має сприяти і розв'язання проблеми матеріального забезпечення вчителів у сучасній Україні. З огляду на це актуальності набуває вивчення історичного досвіду становлення шкільної системи в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

У сучасній вітчизняній історії активно досліджуються освітні процеси дожовтнєвого періоду в різних регіонах України, що, безумовно, збагатило та поглибило наукові знання із задекларованої нами теми. У своїх роботах, підготовлених із використанням нових підходів і архівних матеріалів, В.С. Шандра, О.П. Удод, Т.М. Пустовіт, В. Курило висвітлюють роль громадських діячів, приватної ініціативи у створенні мережі навчальних закладів у другій половині ХІХ ст. [1]. Проте оцінюючи стан вивчення проблеми початкової освіти в Україні 1861 – 1917 рр. у цілому, відзначаємо, що багато питань так і не знайшли свого висвітлення. Зокрема, недостатньо вивчено проблему кадрового забезпечення початкової школи, соціального статусу народного вчителя. У вказаних працях різні аспекти цієї теми проаналізовано

переважно на регіональному рівні. Об'єктом нашого дослідження є стан освіти на селі в українських губерніях Наддніпрянщини в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Предмет дослідження становить оплата праці сільського вчителя у початкових народних училищах окресленого періоду. Метою цієї розвідки є дослідження політики уряду, органів місцевого самоврядування з питань оплати праці народного вчителя початкової школи в Україні, з'ясування рівня матеріального забезпечення вчительських кадрів сільських шкіл Наддніпрянщини в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

У Положеннях про початкові народні училища (1864, 1874 рр.), що були нормативною базою формування системи початкової освіти на теренах всієї Російської імперії, у тому числі й у дев'яти українських губерніях, матеріальне забезпечення вчителя початкової школи не конкретизувалося [2, 1229; 3, 227]. Зазначалося лише, що розмір платні встановлюється відомствами, міськими і сільськими громадами, приватними особами, які засновували початкові училища. Мінімальний розмір учительської платні не визначався. Саме тому в перші пореформені роки зарплата вчителів народних училищ коливалася від 30 до 120 крб. на рік. Так, в Ізюмському повіті Харківської губернії Стумпилатівська громада призначила платню вчителю в 25 крб. на рік і півтори чверті хліба з кожного мешканця села [4, 6]. Згідно із зібраними матеріалами, у Прилуцькому повіті Полтавської губернії 43 вчителі працювали безкоштовно, інші отримували мізерну платню [5, 9]. Найбільший розмір зарплати в початкових училищах губернії – 100 крб. на рік [6, 22]. В Одеському повіті вчителі, не отримуючи платню своєчасно, відмовлялися собі в найнеобхіднішому [7, 14]. Саме тому на початку 70-х рр. ХІХ ст. у багатьох місцевостях України в початкових школах була велика кількість учительських вакансій.

Як бачимо, утримання вчителів уряд поклав на місцеві громади. Земські дотації 60-х рр. ХІХ ст. призначалися здебільшого на видачу винагород учителям. Із 70-х рр. ХІХ ст. ці премії перетворилися на постійну доплату вчителям поряд із зарплатою, яку призначали сільські громади. Наприклад, Херсонські губернські збори (1870 р.), звернувши увагу на мізерну платню вчителів, через неможливість збільшення її всім учителям, асигнували 6000 крб. на допомогу кращим педагогам. Ця сума постійно зростала і в 1902 р. досягла 10000 крб. [8, 71]. Згодом залежність учителів від волосного начальства, нерегулярна видача платні, відмова деяких громад від утримання вчителів змусили більшість повітових земств включити заробітну плату вчителям до земських витрат. Це змінило стан справ. Із кінця 70-х рр. ХІХ ст. основну частину зарплати вчителям сплачували земські управи, а доплати здійснювалися за рахунок місцевих громад. Із 90-х рр. ХІХ ст. земства й органи міського самоврядування повністю виплачували заробітну плату вчителям початкових народних училищ [9, 462].

З усіх категорій початкових шкіл у найкращому становищі перебували вчителі зразкових училищ Міністерства народної освіти. Їхня річна платня була визначена Міністерством народної освіти і становила 330 крб., окрім цього, вони користувалися впорядкованою квартирою при школі [10, 109].

Переважавав цей тип початкових навчальних закладів у неземських губерніях – Київській, Подільській і Волинській. Вчителі сільських однокласних училищ на Правобережжя отримували зарплату 300 крб. на рік. Окрім цього, при кожному училищі були земельні наділи, якими користувались учителі. Місцеве селянство виділяло вчителям щорічні дотації від 10 до 50 крб. [11, 46].

Заробітна плата вчителів земських початкових шкіл Полтавської й Чернігівської губерній, за невеликим винятком, була недостатня, у деяких школах навіть мізерна. Розмір зарплати коливався від 200–250 до 120 – 180 крб. на рік. Окрім того, в земських школах зазначених губерній земельних наділів у користуванні вчителів не було [11, 47]. Вчителі земських шкіл, за винятком декількох заможних (переважно південних) земств, отримували нижчу платню, ніж у міністерських училищах. У звіті директора народних училищ Харківської губернії за 1887 р. зауважувалося, що задовільною зарплатою вважалася платня в розмірі 300 крб. на рік, однак, її в губернії отримували тільки 20 % від усієї кількості вчителів-чоловіків і 14,3 % жінок-учителів [12, 46]. Матеріальне становище вчителів шкіл було складним. У Чернігівській губернії в кінці XIX ст. дві третини всього вчительського персоналу отримували до 250 крб. [13, 120].

Церковні школи, які фінансувалися в другій половині XIX ст. переважно сільськими громадами, через обмеженість мешканців у коштах не могли запропонувати вчителям гідної платні. Це призводило до злиднів серед учителів шкіл духовного відомства, які іноді звільнялись із роботи навіть посеред навчального року [14, 9]. Наприклад, у церковнопарафіяльних школах Подільської губернії в середині 80-х рр. XIX ст. 500 учителів отримували зарплату від одного до п'яти карбованців на місяць, що дорівнювало зарплаті некваліфікованого робітника [15, 900]. Згідно з даними Чернігівської єпархіальної училищної ради, у кінці XIX ст. у церковних школах учителі отримували платню від 16 до 120 крб. на рік. У деяких школах грамоти вони працювали взагалі безкоштовно, оскільки школи не фінансувалися (відповідно до даних Новгород-Сіверського повіту) [16, 59]. На пряму залежність між забезпеченістю вчителів і ходом навчання в церковних школах вказували і наглядачі сільських шкіл Подільської губернії [17, 6]. Саме тому в рішенні Скобелецької сільської громади Волинської губернії від 7 грудня 1891 р. було ухвалено призначити вчителю місцевої церковної школи зарплату 100 крб. на рік, а платню хлібом припинити [18, 38].

Розміри заробітної плати вчителів в Україні були неоднаковими і залежали від місцевих умов. Зарплата в початкових училищах відомства Міністерства народної освіти, куди входили і земські школи, була в середньому у два рази вищою, ніж у школах духовного відомства. Середня плата вчителям у міністерських училищах Таврійської губернії становила 444 крб., у земських школах – 417 крб., у церковнопарафіяльних – 301 крб., у школах грамоти – 133 крб. [19, 43]. Як правило, зарплата була вищою в південних губерніях і в містах. Крім цього, зарплата чоловіків-учителів була вищою, ніж у жінок. Це пояснюється тим, що чоловіки працювали в початкових школах довше і тому отримували надбавки за вислугу років. Наприклад, у Таврійській губернії у 1903 р. середній розмір зарплати

вчителя-чоловіка становив 444 крб., а вчителя-жінки – 381 крб. [9, 466].

В інспекторських звітах невисокий рівень вчительської зарплати визначався як чинник, що суттєво впливав на склад учительського персоналу. Інспектор народних училищ Полтавської губернії О. Добротворський констатував, що збільшення кількості кваліфікованих учителів у школах прямо залежить від розмірів плати вчителям, навчально-матеріальної забезпеченості училищ, уваги до успіхів учителів [20, 616]. На його думку, діяльність педагогічних курсів і з'їздів учителів не буде ефективною, поки не збільшать учительську зарплату. Першорядними умовами, які сприяють розвитку народної освіти, інспектор Охтирського повіту Харківської губернії називав поліпшення матеріального забезпечення вчителів, створення задовільних житлових умов, забезпечення майбутнього [21, 20]. У 1884 р. Бердянська повітова училищна рада клопотала про встановлення законвчителям певної платні за роботу за сумісництвом, а саме за викладання Закону Божого в початкових школах. Проте і на початку XX ст. серед законвчителів Київського навчального округу близько 40 % не отримували заробітної плати [22, 96]. 72,8 % світських учителів Закону Божого в школах названого навчального округу працювали безкоштовно, оплата праці решти становила 59 крб. на рік. Необхідно враховувати, що Закон Божий – основний предмет церковних шкіл, тому якість знань учнів сумнівна.

Про складність умов життя народних учителів свідчать їхні постійні звернення і клопотання про надання їм матеріальної допомоги. Так, завідувач Золотоніського міського початкового училища у 1888 р. звернувся з проханням про видачу одноразової субсидії в 120 крб. помічнику вчителя О. Величку, мотивуючи це низьким рівнем його зарплати. Підставою для цього визнано сумлінне ставлення О. Величка до роботи: за навчальний рік (1887/1888) не пропустив жодного заняття [23, 22]. Учитель Куп'янського парафіяльного училища Г. Близко в 1910 р. звернувся з проханням про надання йому матеріальної допомоги на лікування дружини, вказуючи на недостатність власної платні [24, 31].

Однією з форм матеріальної допомоги вчителям стало надання дотацій органами місцевого самоврядування. Кожне повітове земство запроваджувало свої норми надбавок за вислугу років. Турбуючись про матеріальне становище вчителів, Херсонські земські повітові збори в 1882 р. ухвалили рішення про збільшення розміру зарплати вчителям, які пропрацювали п'ять років, на 20 % від початкової плати (300 крб.), тим, які відпрацювали у школах десять років, – на 40% [25, 69]. Комісія Ніжинського повітового земства з питань народної освіти відзначала, що вчитель повинен отримувати встановлену платню незалежно від кількості учнів, а також результативності їхнього навчання. Найменшим розміром платні було визнано 200 крб. [26, 48]. Про необхідність збільшення розмірів зарплати і потребу пенсійного забезпечення зверталися з клопотаннями вчителі всіх губерній. З Олександрійського повіту Херсонської губернії в 1885 р. надійшло прохання від учителя про збільшення розміру зарплати, де він зауважував, що на 300 крб. на рік сімейній людині не прожити [25, 71]. У листі вчителя однієї із земських

шкіл Харківської губернії підкреслювалося, що, отримуючи заробітну плату 300 крб. на рік, він ледве зводить кінці з кінцями: витрати на їжу забирали 60 % річного бюджету, на книги – 7,5 %, на одяг же коштів не залишалося. Тільки відсутність сім'ї дозволяла йому як-небудь перебиватися [27, 220].

Проте часто цю невелику зарплату сільські громади затримували по декілька місяців або вчителі одержували її неповною. В училищах, які утримувалися за рахунок земств, міст і Міністерства народної освіти, зарплату виплачували без затримки. У школах, які фінансувалися спільно земствами й сільськими громадами, виплати не завжди були регулярними. Тому в 1878 р. Міністерство внутрішніх справ на прохання Міністерства народної освіти змушене було вжити заходів щодо своєчасності виплат заробітної плати вчителям [28, 170]. Про тривалу невирішеність цієї проблеми свідчить вказівка губернаторам у 1899 р. про необхідність дотримання вимог міністерського циркуляра [29, 28–30]. Окрім цього, була специфічна обставина, на яку скаржилося багато вчителів, – незручність отримання платні. Наприклад, учителям Лохвицького повіту Полтавської губернії, щоб отримати її, необхідно було 3–4 рази з'їздити в Лохвицю, а тому майже третина зарплати витрачалася на поїзд [30, 373]. У Чернігівській губернії кожний учитель витрачав від одного до двох карбованців на місяць на поїздку до міста по платню. Учителі пропонували різні заходи, щоб змінити спосіб її отримання, ураховуючи, що часто їхні поїздки виявлялися безрезультатними. Із метою вирішення цього питання Гадяцька повітова управа Полтавської губернії з 1901 р. стала перераховувати зарплати вчителів безпосередньо у волосні правління у двадцятих числах кожного місяця [31, 6].

У кінці XIX ст. середня зарплата народних учителів початкових шкіл дорівнювала 250–300 крб. Максимальну зарплату (800 крб.) отримували вчителі тільки в Таврійській губернії [9, 584]. Міністр народної освіти Російської імперії констатував, що розмір платні вчителів обмежений. Найбільш задовільна зарплата була в зразкових училищах Міністерства народної освіти, початкових училищах, які утримували міста, і в школах, відкритих на приватні пожертвування [32, 486].

Майже всі суспільно-громадські організації визнавали необхідність значного поліпшення матеріального становища вчителів. Із 1908 р., у зв'язку із субсидіями Міністерства народної освіти на впровадження загальної початкової освіти, розмір зарплати народного вчителя зріс до 360 крб., проте залишалися школи, де вчителі отримували 180 крб. на рік [33, 57]. Середня заробітна плата вчителів початкових училищ в українських губерніях у 1910 р. дорівнювала 376 крб. 56 коп. у чоловіків і 366 крб. 67 коп. у жінок.

Суттєвим чинником зміцнення матеріального становища народних учителів і підвищення їхнього професійного рівня на початку XX ст. залишалася система прогресивних надбавок із боку повітових земств до основного вчительського окладу та створення фондів соціального забезпечення на випадок хвороби чи інвалідності. Надбавки за стаж роботи інколи перевищували середні розміри окладів. Ці норми встановлювалися відповідно до місцевих обставин. Херсонське повітове земство вирішило з

вересня 1912 р. надбавити вчителям місцевих шкіл по 60 крб. до основного окладу, тому початковий оклад зріс до 420 крб. на рік [34, 72]. Лубенське повітове земство Полтавської губернії в 1905 р. ухвалило рішення про дотації на виховання дітей учителів [35, 100]. Єлисаветградські повітові земські збори вирішили асигнувати 2000 крб. на премії вчителям земських шкіл. Основний аргумент, яким керувалися земства, – зберегти кваліфікованих учителів у народних училищах [36, 101]. Зеньківські повітові збори Полтавської губернії звернулися із проханням про надання народним учителям права безкоштовного проїзду в місто двічі на місяць [35, 91]. Кременчуцькі повітові збори запропонували організувати для вчителів земських шкіл відпочинок у санаторіях Криму чи Кавказу [35, 94]. Із метою забезпечення шкіл постійними вчительськими кадрами в 1916 р. Сумська земська управа рекомендувала підвищити розмір основної зарплати вчителям повіту до 600 крб. на рік, ураховуючи інфляцію в період війни [37, 52].

Таким чином, весь пореформений період Міністерство народної освіти, земства і духовне відомство намагалися вирішити проблему кадрового забезпечення початкових шкіл українських губерній. Як правило, сільський учитель працював без будь-яких перспектив на підвищення. Його суспільний статус визначався, здебільшого, матеріальним чинником: низьким рівнем платні вчителям, відсутністю впорядкованих вчительських квартир. Донька чи син священика, дворянина, селянина отримували одну й ту ж платню. На її розмір впливала лише наявність освіти і доплат від земств чи сільських громад, які визначалися у кожній губернії по-різному. Праця в міністерських училищах гарантувала більш-менш стабільне становище – 330 крб. на рік і безкоштовну квартиру. Учителі земських шкіл, а особливо церковнопарафіяльних і шкіл грамоти, у цілому були незабезпеченими. Виняток становлять лише вчителі початкових шкіл південних губерній (Таврійської і Херсонської). Проте наполегливі клопотання різних громадських організацій, заходи органів місцевого самоврядування та державних установ сприяли певному зміцненню матеріального становища народного вчителя на початку XX ст. Встановлюється мінімальний розмір платні (360 крб.), зростає престиж учительської праці, створюються численні організації й товариства, які опікуються проблемами вчителів. Особливу цінність для нас становить практика створення прогресивної системи оплати праці на основі визнання особливого статусу вчителя, організації різних видів матеріальної допомоги та заохочень з боку органів місцевого самоврядування, міських і сільських територіальних громад, активізація ініціативності та діяльності приватних осіб, попечителів шкіл, створення атмосфери поваги та цінності вчительської праці, належного визнання її результатів.

1. Пустовіт Т.М. Якою була освіта дожовтневих часів на Полтавщині // Жук В.Н., Пустовіт Т.М., Фісун М.А. Наш рідний край. – Полтава, 1991. – Вип. 12; Удод О. П. Початкова освіта на Слобожанщині // Матеріали II Сумської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції. – Суми, 1994. – Ч. I; Шандра В.С. З історії початкових німецьких шкіл в Україні в

- XIX – початок XX ст. // Старожитності. – 1994. – № 7-8; Нариси історії українського шкільництва 1905 – 1933: Навчальний посібник. – К.: Заповіт, 1996; Курило В. Початкова школа і народні вчителі Луганичини наприкінці XIX – на початку XX ст. // Початкова школа. – 1999. – № 4.
2. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. – СПб., 1865. – Т. 3.
 3. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. – СПб., 1878. – Т. 6.
 4. Державний архів Харківської області (далі ДАХО). – Ф. 266. – Оп. 1. – Спр. 260
 5. Журнал Полтавского губернского училищного совета. – Б.м. и г.
 6. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі ЦДАК України). – Ф. 707. – Оп. 225. – Спр. 37.
 7. Доклад председателя одесского уездного училищного совета о состоянии начальных народных училищ. – Одесса, 1874.
 8. Очерк развития дела народного образования в Херсонской губернии с 1866 по 1902 год // Сборник Херсонского земства. – 1903. – № 7.
 9. Веселовский Б. История земства за 40 лет. – СПб., 1909. – Т. 1.
 10. Тютрюмов А. Общественное и юридическое положение сельского учителя // Русская школа. – 1892. – № 10.
 11. Отчет попечителя Киевского учебного округа ... за 1886 год. – К., 1887.
 12. Отчет директора народных училищ Харьковской губернии о состоянии учебных заведений за 1887 год. – Харьков, 1888
 13. Русов А.А. Описание Черниговской губернии. – Чернигов, 1899.
 14. Отчет о состоянии церковно-приходских школ в Киевской епархии в 1885/1886 учебном году. – Б.м.и.г.
 15. Отчет о состоянии церковно-приходских школ Подольской епархии за 1884/85 учебный год // Подольские епархиальные ведомости. – 1885. – № 43.
 16. Русов А. Расчеты о необходимом числе начальных школ в Черниговской губернии для возможности введения всеобщего обучения // Земский сборник Черниговской губернии. – 1898. – № 2, 3, 4.
 17. Кам'янець-Подільський міський державний архів. – Ф. 315. – Оп. 1. – Спр. 9836.
 18. Державний архів Житомирської області. – Ф. 147. – Оп. 1. – Спр. 152.
 19. Общій очерк состояния народных училищ Таврической губернии Севастопольского и Керченского градоначальства за 1898 и 1899 годы. – Симферополь, 1897.
 20. Добротворский А. Состояние учебной и воспитательной части // Полтавские епархиальные ведомости. – 1872. – № 16.
 21. Состояние начального народного образования в Харьковской губернии за 1902 год. – Харьков, 1904.
 22. Андреев Н. Начальные школы Киевского учебного округа // Русская школа. – 1914. – № 4.
 23. Державний архів Полтавської області (далі ДАПО). – Ф. 545. – Оп. 2. – Спр. 10.
 24. Державний архів Харківської області. – Ф. 635. – Оп. 1. – Спр. 17.
 25. Свод сведений о начальном образовании в Херсонской губернии за 1885/86 гг. – Херсон, 1889.
 26. Народное образование в Нежинском уезде // Земский сборник. – 1885. – № 1.
 27. Фомин П. Начальное народное образование в Харьковской губернии. – Харьков, 1899.
 28. Фармаковский В. Начальная школа министерства народного просвещения. – СПб., 1900.
 29. ЦДАК України. – Ф. 707. – Оп. 227. – Спр. 80.
 30. Народное образование в Лохвицком уезде Полтавской губернии // Русский начальный учитель. – 1887. – №

- 8/9.
31. ДАПО. Ф. 779. Оп. 1. Спр. 15.
32. Извлечение из всеподданнейшего отчета ... за 1897 год. – СПб., 1900.
33. Чарнолуцкий В. Итоги общественной мысли в области образования. – СПб., 1906.
34. Кравченко Л. Народное образование в Херсонской губернии за 1907 – 1910 гг. // Русская школа. – 1912. – № 2.
35. Сборник постановлений по народному образованию уездных земских собраний Полтавской губернии за 1905 год. – Полтава, 1906.
36. О наградах для земских учителей // Сборник Херсонского земства. – 1906. – № 1.
37. Доклады Сумской уездной управы 1915 года. – Сумы, 1916.

О. В. Михайлюк

ВПЛИВ ОСВІТИ НОВОЄВРОПЕЙСЬКОГО ТИПУ НА КУЛЬТУРУ СЕЛЯНСТВА УКРАЇНИ (ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Рівень освіченості селянства, розвитку шкільної справи на селі, вплив освіти на культуру селянства України початку ХХ ст. стали предметом уваги багатьох дослідників. Більшість із них переймається низьким рівнем освіченості серед селянства, вважає його однією з важливих причин кризових явищ у сільському господарстві, а в зростанні освіченості вбачає показник суспільного, духовного, культурного, національного і т. ін. прогресу. Проте такі висновки є дещо декларативними. Рівень освіти на селі, ставлення до неї селянства, наслідки зростання освіченості селян потребують неупередженого розгляду з урахуванням усього контексту селянського способу життя в його соціокультурному вимірі. У цьому плані варто відзначити статті Ю.П. Присяжнюка [1; 2]. Утім, комплексного дослідження впливу освіти на спосіб життя селянства України початку ХХ ст. у широкому соціокультурному контексті поки що немає. Автор ставить за мету з'ясувати вплив освіти нового європейського типу на культуру селянства на поч. ХХ ст. Об'єкт вивчення – селянська культура, предмет – вплив освіти на культуру селян.

Із початком формування культури Нового часу в епоху Просвітництва в Західній Європі були закладені основи нової парадигми освіти, яка базувалася на відриві від релігії та безпосередній практичній діяльності й була спрямована на формування людини нового типу – не представника стану чи колективу, а вільного індивіда, „абстрактної людини”, „людини взагалі”, на „розкриття безмежних можливостей індивідуальності”. Така форма освіти суперечила освіті традиційного типу і стала фактором руйнації традиційного суспільства та формування модерного суспільства в Західній Європі.

Визначальним моментом епохи Просвітництва була безмежна віра в перетворювальні можливості освіти. Загальним для просвітителів було переконання, що всі нещастя і несправедливості, від яких страждає людство, походять від неучтва і тільки просвіта народу і його правителів може привести до створення справедливого суспільства. Тому особливу увагу, приділяли проблемам педагогіки. Утім, у сучасній